

UNA TRADUCCIÓ CATALANA MEDIEVAL DE LES *EPISTOLAE SENECAE AD PAULUM ET PAULI AD SENECA*¹

Tomàs MARTÍNEZ ROMERO
Universitat Jaume I
Institut d'Estudis Catalans

1. LA RECEPCIÓ MEDIEVAL DE SÈNECA I UNA TRADUCCIÓ NO INVENTARIADA

La difusió i lectura d'obres de Sèneca durant la baixa edat mitjana ha estat ben documentada en els territoris de parla catalana. També la traducció o «vulgarització» d'alguns dels seus textos, tant d'autoria certa (*Tragèdies*, *Epístoles a Lucili* i *De providència*), com d'apòcrifs, assignats tradicionalment al filòsof, i d'antologies. En aquesta segona parcel·la s'inclouria la versió conservada del *De moribus* (editada i estudiada per Riera 1987) i de la coneguda *Tabulatio* de textos senequians realitzada per Luca Mannelli (estudiada per Martínez Romero 2001),² a més de la del *De remediis fortuitarum*, citada únicament en un inventari i sense cap testimoni manuscrit que ens l'haja preservada.³ No constava enlloc, per tant, cap referència a un text en català de les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, una breu correspondència atribuïda als dos autors (vuit lletres de Sèneca i sis de sant Pau) que corria ja durant el segle iv;

1. Aquest treball s'inscriu dins del projecte d'investigació HUM 2005-06110-C02-02/FILO, del Ministerio de Ciencia y Tecnología espanyol.

2. La quantitat i varietat de les versions senequianes contradiuen parcialment les conclusions poc favorables de Ross (1974: 143; que no coneix la versió original alemanya del llibre de Blüher, de l'any 1969) quant a la popularitat de Sèneca al segle xv i a la circulació de la seua obra en cercles humanistes durant el segle xiv.

3. Pot ser innecessari remarcar-ho ara i ací, però no deixa de sorprendre que no hàgem prestat l'atenció suficient al fet que aquestes pàgines pseudosenequianes tinguessen, en català i amb el títol de *Libre dels remeys de les desaventures*, un lloc als prestatges de Berenguer de Copons al començament del segle xv. Sobretot sorprèn si tenim en compte que el *De remediis utriusque fortunae* (1366) de Petrarca, deutor i beneficiari de Sèneca, també gaudí per aquells anys d'una traducció: *Flors de Petrarca de Remeys de cascuna fortuna*, designació que permetia certament tant la confusió amb l'apòcrif, com l'inici del descobriment de connexions més profundes entre ambdós autors. De fet, la consciència d'una relació o d'una coexistència possible de Sèneca i Petrarca, ni que fos epidèrmicament o nominalment, deixà testimonis durant aquella època mateixa: el bisbe d'Elna Alfons d'Eixea, en una suplicació a Martí l'Humà del 1410, cità una epístola de Sèneca i immediatament després una frase en català del *De remediis* petrarquià (Riquer 1983, II: 344-345). En aquest context, potser no és anecdòtic que, al setè capítol del *Mirall dels divinals assots*, dedicat a «la temptació dels béns de fortuna e los deguts remeis en aquella», Pero Martines recorde «el títol del llibre de Petrarca *De remediis utriusque fortunae*, per bé que el nostre escriptor el que sembla conèixer, i fins i tot cita, és el *De remediis fortuitarum*, falsament atribuït a Sèneca» (Riquer 1983, III: 449).

almenys no figurava en els estudis més extensos o de conjunt sobre la difusió peninsular de l'autor (vegeu Blüher 1983:126-132, Martínez Romero 1998, Ruiz 2004), ni tampoc en els nombrosos documents publicats o en les taules dels manuscrits coneguts.

I tanmateix l'epistolari Sèneca-Sant Pau, en llatí, sí que corria per la corona catalanoaragonesa, si més no durant els primers decennis del segle xv. Ho proven alguns inventaris d'una manera explícita i irrefutable, més enllà de referències vagues i generals del tipus *Epístoles de Sèneca, volum de Sèneca*, etc. En un rebut que certifica la restitució d'uns llibres procedents d'una herència, signat a Barcelona el febrer de 1428 per Ramon Pinosa, canonge degà de la Seu de Tarragona, per a l'ecònom del monestir de Montalegre, llegim: «Item, un altre libre escrit en pergamins, fet a corondells, appellat Epistole Senece, ab cubertes vermeles ab dos gafets. Comence: “Seneca paulo salutem”. Feneix lo derrer corandell de la primera pàgina: “cui ego respondi”. Comença lo derrer corandell de la darrera pàgina: “quo bellum troyanum”. Feneix: “scire valere”» (Madurell 1982: 361). Es tracta de la nostra obra, que no hauria d'ocupar molt més de dos o tres pàgines del volum, atès que la primera acaba amb unes paraules de la setena de les 14 epístoles de la correspondència (vegeu-la transcrita més avall, a l'apartat 3). Igualment, en el darrer inventari de la biblioteca papal de Peníscola, del 1423, apareixen dos volums amb alguns tractats entre els quals figuren les *Epistole Senece ad Paulum et Pauli ad Senecam* (Serrano-Perarnau 1987:137, Perarnau 1987:279). No té res a veure amb aquestes *Epistolae Senecae* el «martirologi ab les apístoles de sent Pal» que l'infant Martí va manar comprar per a la cartoixa de la Valldecrist (lletra escrita a Saragossa el 20 de maig de 1386, cf. Rubió 1908 [2000] I: 341, doc. CCCLXXX). Malgrat les dades objectives que acaba de reportar ara mateix, crec no equivocar-me si avance una mica més la data de recepció de l'obra llatina i la situe a la segona meitat del segle xiv, probablement a les acaballes, un moment especialment important per a la difusió del corpus senequià —més en concret a la cort—, en què també es divulguen les tragèdies i les *Epistulae ad Lucilium*, lletres que acompanyen la brevíssima correspondència amb sant Pau en moltíssims còdexs llatins. Siga com siga, i de moment, m'interessa destacar la notícia de l'existència de l'epistolari, i amb això la possibilitat que hom decidís fer-ne un trasllat, com realment succeí.

El manuscrit Burney 252 de la British Library, del segle xv, fa temps que ens és conegut, perquè conté les epístoles 1-18 de la primera de les dues versions catalanes de l'epistolari a Lucili (Martínez Romero 1998:30), amb la curiositat que cada lletra traduïda és precedida pel text llatí corresponent; el llatí, però, no s'atura després de la divuitena epístola, sinó que continua fins arribar a la LXXXII, tal com s'indica en l'*Index* (1985, IX: 88) d'aquella Biblioteca: «Epistolae LXXXII. priores, in tredecim libros distinctae, cum notulis quibusdam; singulis primi et secundi libri epistolis subjicitur versio in lingua dicta *Romans*». Aquest *romans* és, evidentment, el català. En la mateixa descripció del manuscrit s'afirma que, del foli 1r. al 4v., hi ha «Senecae et S.Pauli Epistolae amoebaeae quatuordecim, cum S.Hieronymi prologo praemisso».⁴ En acabar aquest text llatí, al foli 4v. mateix, comença «The Epistles of Seneca and Paul» (fols. 4v-8v.), però ara «in the Romans language». Com que ja sabem que el *romans* de l'epistolari senequià a Lucili era el català, hom devia sospitar que aquest *romans language* també ho podia ser. I efectivament ho és, com bé s'assenyala en la descripció completa que aporta BITECA Manid 2402, on tanmateix no s'arriba a identificar l'obra i, per tant, no s'hi dona una entrada independent a aquesta correspondència apòcrifa. Fins avui, doncs, i fins on sé, malgrat les diverses descripcions i aproximacions al còdex, no hem sabut veure que som davant d'una versió catalana fins ara no inventariada de les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, un epistolari que tingué rellevància cultural i religiosa durant una bona part de l'edat mitjana.

4. Sobre les causes de l'absència o presència del pròleg de sant Jeroni en aquest manuscrit, vegeu l'apartat 4.

2. UN EXCURS CONTEXTUALITZADOR: SOBRE EL CONTINGUT, EL CONEIXEMENT I L'AUTENTICITAT DE LES *EPISTOLAE* LLATINES

2.1. De les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam* s'ha dit que es tracta d'una correspondència sense cap consistència ni entitat, perquè els suposats autors «si limitano ad un ceremonioso scambio di lodi e complimenti» i perquè «manca in tutta la corrispondenza una vera problematica filosofico-religiosa» (Bocciolini 1985: 10). L'avaluació és absolutament justa, si de cas amb l'afegit que hi podem llegir alguna referència històrica (incendi de Roma, estada de Pau a la ciutat) i la confirmació d'una més que dubtosa intervenció real de Sèneca en el coneixement i la difusió dels textos paulins en la cort de Neró. A més a més, ja des d'antic no s'han estalviat judicis negatius sobre la qualitat del text, fins a l'extrem que James (1924 [2003]), en traduir-lo, no s'estigué d'afirmar que «the composition is of the poorest kind: only its celebrity induces me to translate it once again». Tenia tota la raó: l'epistolari és interessant per allò que significa o pot significar en la història del cristianisme, de la cultura occidental medieval i del senecisme, del procés de sincretisme filosoficocultural del cristianisme primitiu (les paraules elogioses de Sèneca al pensament elevat de sant Pau prou que ho demostren), però no precisament pel contingut estricte ni per la formulació estilística. Fins i tot a les *Epistolae Senecae* trobem crítiques al llenguatge usat pel sant, retrets de Sèneca a l'estil inadequat que hi fa servir l'apòstol per a expressar els grans conceptes! Ja sabem, però, que les referències a la poca qualitat retòrica dels textos cristians, i dels bíblics en particular, no suposen cap novetat en aquell temps.

Quant a la datació de la correspondència, hom ha convingut de concretar-la entre el 324, any de redacció de les *Divinae institutiones* de Lactanci, on no esmenta l'epistolari malgrat tenir un context escaient per a fer-ho, i el 392, quan sant Jeroni en fa la primera menció al *De viris illustribus* xii. Barlow (1938: 78) encara limitava més la datació, entre 350 i 392, és a dir, a partir de la moda o de la tendència dels escriptors a l'ús del ritme accentual, present en les *Epistolae*.⁵ És més, segons Barlow (1938: 91-92), probablement l'obra tenia l'origen en un exercici escolar a partir d'un argument donat pel mestre a un o —més versemblantment— a diversos estudiants de retòrica, un argument conegut per la tradició o inventat per ell i després difós a través del paper. En efecte, la possibilitat de tenir més d'un autor —independentment de la seua formació, les vinculacions i els motius, que potser no anaven tan vinculats a l'escola com pretenia Barlow— ve avalada sobretot pel contingut de l'epístola XI. Ací, contràriament a la resta de lletres, hi ha una bona visió dels jueus i dolentíssima de Neró, i major cura i elaboració del llenguatge (Bocciolini 1985: 41-43).

2.2. Un fragment referit a Sèneca en el *De viris illustribus* va servir de pròleg o va encapçalar nombroses còpies d'obres senecianes durant l'edat mitjana. Sant Jeroni afirmava aleshores: «Quem [a Sèneca] non ponem in catalogo sanctorum, nisi me illae epistolae provocarent quae leguntur a plurimis, Pauli ad Senecam aut Senecae ad Paulum». Hi ha un seguit de reflexions i de constatacions que es deriven del text en qüestió: la primera i més important, que Jeroni cita l'epistolari —tot i que no necessàriament de primera mà—⁶ perquè és llegit a

5. També s'han vist semblances entre les *Epistolae* i les lletres de Symmachus, escrites entre 364 i 402 (Barlow 1938: 86-87). Si hi poguéssim parlar directament de dependència, hauríem de limitar la data de redacció de l'epistolari Sèneca-sant Pau al darrer terç del segle iv.

6. Barlow (1938: 81), a partir del fet que Jeroni manlleua una frase de l'epístola XII de la correspondència Sèneca-sant Pau, planteja la possibilitat d'una lectura directa, però també que «he had heard of the Correspondence only through letters from friends, perhaps in Rome, who had told him something of its content. It has also been suggested by those who consider the present Correspondence different from that mentioned by Jerome». I

plurimis, la qual cosa en suposa una difusió; la segona, que no hi ha pronunciament sobre l'autenticitat del carteig (Bocciolini 1985: 21), que nosaltres considerem ara apòcrif; la tercera, que Sèneca és introduït en el *catalogo sanctorum* sols perquè existeix aquesta correspondència i per tant el filòsof hispanoromà manté *alguna* connexió amb el cristianisme, que és allò que realment volia expressar sant Jeroni amb la paraula *sanctorum* —és la raó per la qual s'hi inclouen altres autors, i no únicament els sants cristians—; la quarta, que, si Jeroni hagués cregut realment en la conversió o en el cristianisme de Sèneca, n'hauria parlat en altres obres i hi hauria posat més èmfasi (Ross 1974: 128-129).⁷

Una posició inicialment neutra és la de sant Agustí, en una lletra a Macedoni de l'any 413 (Epist. 153,14): «Seneca, qui temporibus apostolorum fuit, cuius etiam quaedam ad Paulum leguntur epistolae». Probablement conegué l'existència de la correspondència entre Sèneca i sant Pau per les paraules de Jeroni, ja que de fet sols cita el filòsof en una altra ocasió, al *De civitate Dei* VI, 10, i encara per criticar la seua hipocresia (Ross 1974: 129). Per això precisament, ens interessa molt més la influència que Agustí exercí sobre alguns corrents rigoristes del segle v contraris al procés d'aproximació de la figura de Sèneca al cristianisme. En aquesta línia antisenequiana cal situar també una composició d'un tal Honorius Scolasticus, on aquest es compara amb Lucili, i el seu mestre, el bisbe Iordanes, amb Sèneca, amb la diferència que aquesta nova parella sí que gaudí dels beneficis de la fe; els dístics arriben gairebé a l'atac directe (Mastandrea 1988: 59-77). Una mica posterior (s. vii) és la *Passio sancti Pauli apostoli*, el pseudo-Linus, on s'esmenta la correspondència Sèneca-sant Pau com a testimoni de l'amistat entre ambdós personatges (Bocciolini 1985: 24). En fi, en el segle xi llegim un text anònim en què falta poc per a identificar Sèneca amb un cristià: «Qui, licet indignus fuerit baptisate Christi,/ Scriptis mirandus vitaeque fuit venerandus./ Hunc mentis voto, lector, complectere toto:/ Est ut divinus quare per cuncta sequendus.» (citat per Ross 1974: 133).

Com anem veient, és sant Jeroni qui, voluntàriament o no, avala l'amistat Sèneca-Pau durant bona part dels segles posteriors, a partir de la indicació de l'existència de les epístoles bescanviades entre el filòsof i l'apòstol. Sense aquestes, molt probablement no s'hauria plantejat la possibilitat de cap relació, ni menys encara —com es va fer i continua fent-se— s'hauria parlat de l'aproximació del pensament senequian a les bases del cristianisme. I dic «aproximació» perquè fins a Giovanni Colonna no s'explicita de manera clara i rotunda, però tretze segles després de la mort dels protagonistes, el cristianisme de Sèneca, la «conversió»: «Hunc [Sèneca] saepe credidi christianum fuisse, maxime cum magnus doctor Ieronimus ipsum in sanctorum catalogo ascribat... Sed potissime inducor ad credendum hunc fuisse christianum ex hiis epistolis notis toti orbi terrarum, que inscribuntur “Pauli ad Senecam et Seneca ad Paulum”» (citat per Bocciolini 1985:27, n. 43). Evidentment, la conversió o fins i tot l'amistat de tots dos trontollava quan hom començava a dubtar de l'autenticitat de les *Epistolae*.

---

tanmateix «there is then no reason on external grounds to doubt that the Correspondence now extant was in existence in 392, when it was mentioned by Jerome».

7. És clar que hom coneixia les circumstàncies de la mort del filòsof, i per això Jeroni fa autèntics malabars a l'hora de referir-s'hi, per tal de no convertir-lo en un personatge inassimilable pel cristianisme: «Hic ante biennium quam Petrus et Paulus martyrio coronarentur a Nerone interfectus est». Mastandrea (1988: 52) ha interpretat intel·ligentment la frase, en el sentit que Jeroni relaciona o connecta ben subtilment el martiri dels sants amb la mort de Sèneca i per un altre costat en desplaça sobre Neró la responsabilitat, tot usant la passiva. L'assumpte del suïcidi provocà en èpoques posteriors explicacions i argumentacions diverses, fins i tot fantàstiques, per bé que també reaccions de censura extrema, com la de Gauthier de Saint Victor, que escriu en 1177 el seu *Contra quatuor labyrinthos Francie*: el segon capítol del quart llibre tracta «De blanda et ideo mortifera Seneca doctrina» (Mastandrea 1988: 54-55).

2.3. Existeix una tradició, doncs, que remunta als primers segles del cristianisme, que parla d'un coneixement entre sant Pau i Sèneca, quan no d'una seducció senequiana per la nova religió, idea que es basa en l'existència d'una correspondència suposadament *real*, aquesta que estem analitzant. Encara hi ha crítics actuals que creuen que aquestes lletres tingueren importància en la transmissió de la doctrina cristiana a la Mediterrània i d'altres que, més enllà de la menor o major influència d'aquest breu epistolari, malden per treure'l de l'esfera dels apòcrifs i situar-lo en el camp de les Escripures. Evidentment, aitals posicions presuposen un tracte entre els dos personatges més enllà de la coneixença externa, tot i que no hi ha cap constatació definitiva. Contràriament, la falsedat de la correspondència —i de l'amistat— ja fou avalada pels humanistes, de Lorenzo Valla a Erasme,⁸ i des d'aleshores esdevindrà l'opinió majoritària entre la crítica, amb algunes poques excepcions (Aizpurua 2000: 10-11), que volen destacar fonamentalment els punts en comú entre el cristianisme i l'estoicisme senequià. A ningú no se li escapa, però, la diversitat de plantejaments, de desenvolupaments i d'objectius d'ambdues filosofies,⁹ com posa de manifest una anàlisi comparativa detallada de qüestions importants en el pensament de Sèneca i sant Pau a partir de les obres d'autoria segura, que ajuda a veure'n les semblances i les divergències. La conclusió és clara: el contingut, l'expressió i els objectius dels escrits d'ambdós són molt diferents. Sevenster (1961: 13), que ha estudiat exhaustivament el tema, no solament no accepta l'autenticitat de la correspondència Sèneca-sant Pau (per «its empty phraseology, its meaningless insignificance and insipid, exaggerated flattery»), sinó que tampoc no contempla la possibilitat de relacions personals entre tots dos (per manca d'informació històrica que l'avale).

2.4. En general, i en conclusió, les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam* han tingut fonamentalment quatre plantejaments i tractaments bastant diferenciats, per bé que ara prevalen els dos darrers: com a obra autèntica dels dos personatges reals i històrics; com a epistolari posterior que en certifica l'amistat; com a obra apòcrifa o pseudosenequiana no anterior al segle IV; o com a apòcrif o pseudògraf del Nou Testament¹⁰ —amb les matisacions lexicals que hi calga introduir—¹¹ en què es reflecteix i es vessa una tradició on es privilegia la voluntat de destacar la proximitat entre el pensament senequià i el cristià,¹² en format epistolari i a partir probablement de circumstàncies manlevades de la narració de l'estada de Pau en la cort de Neró present en els *Actus* apòcrifs (Bocciolini 1985: 18). En aquest darrer cas, el

8. En el «Ad lectorem» de les *Opera L. Annaei Senecae* de 1529, Erasme definí les divergències entre el pensament cristià i el senequià, amb les conegudes paraules: «Etenim si legas illum ut paganum, scripsit Christiane; si ut Christianum, scripsit paganice» (apud Ross 1974: 144), i es manifestà en contra de l'atribució: «Et Senecam tanti fecit divus Hieronymus, ut hunc unum ex omnibus ethnicis in Catalogo scriptorum illustrium recensuerit, non tam ob epistolas illas Pauli ad Senecam et Senecae ad Paulum (quas nec a Paulo nec a Seneca scriptas probe noverat...) quam quod hunc unum dignum iudicaret qui non Christianus a Christianis legeretur».

9. Fins i tot Schmidt (2000: 176-179), defensor de connexions entre tots dos pensaments, ha d'admetre que els arguments de Pau són religiosos, mentre que els de Sèneca són espirituals, i que Pau eleva el debat al terreny de la fe i de Déu, mentre que en Sèneca hi ha una actitud estoica «sans répercussions métaphysiques».

10. Bocciolini (1985: 9) defineix l'epistolari com «un prodotto della letteratura pseudoepigrafa del IV secolo», i es tracta d'una frase que inclou, en la seua simplicitat aparent, diverses afirmacions i opinions: la primera, la no autenticitat del text atribuït; la segona, la vinculació a altres textos del mateix tarannà («un filone letterario che conosce grande fortuna nella tarda antichità», *ibid.*); la tercera, la datació.

11. De fet, algú ja ha afirmat que «The title New Testament Apocrypha and Pseudepigrapha is a misnomer, since it implies that these are writings of the NT itself. In reality these are post-NT Christian apocryphal and pseudepigraphal writings, some of which date from the Middle Ages» (Evans 1992: 150).

12. Com en les famoses paraules de Lactanci (*Inst.* VI, 24, 14): «Potuit esse verus Dei cultor, si quis illi monstrasset, et contempsisset profecto Zenonem et magistrum suum Sotionem si verae sapientiae ducem nactus esset».

nostre text va en companyia d'altres il·lustres coneguts com l'*Evangelii Nicodemus*, les *Lletres de Pilat* o la *Lletra a Lèntul* (vegeu-ne el llistat aportat per Evans 1992: 149-150), i no estranya trobar-lo al costat de tot tipus de literatura religiosa o pseudoreligiosa, com en el cas del manuscrit Laur. 27.6 [scheda 124] de la Biblioteca Medicea Laurenziana de Florència, que farà servir després, el qual conté casualment uns *Acti degli apostoli*, el *Credo* pseudodantesc i una versió italiana de les nostres *Epistolae* (Bertolini 2004: 360-361). Es tractaria, per tant, d'un producte de confluència, representatiu del seu temps, de diversos elements presents en una tradició anterior. Tot i això, la difusió manuscrita gairebé confirma que, més que amb textos neotestamentaris, les *Epistolae* conviuen sovint amb obres senequianes i pseudosenequianes. D'aquest fet, en donen testimoni còdexs com ara el Burney 252.

3. EL TEXT LLATÍ DEL MS. BURNEY 252

Efectivament, i com he comentat a l'apartat 1, el ms. Burney 252 conté un text llatí seguit d'una versió catalana de les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam* en els folis inicials. D'entrada, sorprenen les primeres ratlles de la traducció, allà on llegim que «Les precedents lletres son les qui-s saguexen emperò són stades reduhides de latí en romans», és a dir, que s'hi afirma que el text català reproduceix exactament el de les *Epistolae* llatines precedents, que d'aquesta manera se'ns hi presenten com el model de partida adoptat pel traductor. La pregunta que cal fer és evident: foren aquestes *Epistolae Senecae* copiades en el nostre manuscrit aquelles que serviren de base a l'arromançament, o es tracta, com en altres casos coneguts, d'una pura estratègia del copista o del traductor? Per contestar-la, en primer lloc haurem de fer una anàlisi textual específica de la lliçó llatina i comprovar-ne la filiació, una feina no precisament fàcil, atesa la gran quantitat de testimonis existents (més de tres-cents).

D'un manuscrit del segle xv com el que ara analitzem, a sis segles de distància dels més antics conservats de la nostra obra, podem pensar que probablement aportarà una lliçó poc fidel a les grans famílies que ens l'han transmesa, és a dir: α i β , amb el concurs de P (Parisinus lat. 2772, còpia directa de Ω) i λ (Ambrosianus C. 72 Inf.), el qual deriva del mateix arquetip del qual provenen les dues famílies anteriorment indicades (vegeu-ne una bona síntesi i un estat de la qüestió a Bocciolini 1985: 45-47). Un breu apropament ens farà veure que, en efecte, el còdex londinenc presenta lliçons de les diferents branques de l'stemma, la qual cosa ve a significar contaminacions diverses durant el procés de transmissió i, per tant, una intervenció de copistes i de correctors anteriors, que hauran usat diversos antígrafs en el seu treball. Per qüestions pràctiques, i continuant el mateix sistema d'assignació de lletres a manuscrits emprat per Barlow, adjudique la lletra γ al ms. Burney 252.

Vegem, per començar, algunes lliçons divergents de γ respecte a la solució majoritària (entre parèntesis, l'epístola a què faig referència):

quae his (1) // quibus $\delta\beta\text{HK}\xi\gamma$
 perficique (1) // non dicam perfici CDHJ γ
 ratione (5) // tradizione BK γ
 dominae (5) // domini ZOMTNK γ
 Frigio (11) DHJ γ // Frugi/Frigi
 donatum (11) Z β HJK γ // datum
 vincus (12) CDOH γ // iunctus

ad id (e)lectus (12) α HJP² $\mu\gamma$ // a Deo dilectus
 ludere (12) $\Omega\gamma$ // laudare P.
 eviscerare (13) CDHJ γ // evirare

En principi, i per aquestes mostres, és fàcilment perceptible que γ comparteix bastants solucions amb alguns dels manuscrits KHJ, els quals, juntament amb N, mostren el resultat de nivells alts de contaminació entre les famílies α i β , ja habituals en els manuscrits dels segles XI i XII (Barlow 1938: 41). Tanmateix, hi ha ocasions manifestes en què γ s'allunya de K (*intelligent γ // intelligunt OK [6]*) o de HJ (*perferre/perferri // proferre C γ [8]*). Encara trobem algun moment en què γ llig específicament com K i pots ser arriben al mateix resultat sense mediació, com ara en *quae (6) // quibus vel que OK γ [6]*. En aquest darrer cas, no podem descartar que la solució provinga d'una semicorrecció; no és, per això mateix, absolutament definitiva i ecdòtica rellevant. Per acabar-ho d'adobar, tenim solucions com *duas γ [11]*, resultat d'una esmena damunt d'allò que sembla un *due* anterior. Tanmateix *duas*, el resultat de la correcció, és lliçó única —almenys entre els textos millors i més representatius— de P (Barlow 1938:134), amb la qual cosa podríem suposar que un corrector ha manejat un text relacionat amb aquest manuscrit.

Focalitzem l'anàlisi de γ en l'epístola 7, aquella adreçada a Pau i Teòfil, sens dubte una de les més sol·licitades a l'hora d'argumentar en contra o a favor de l'autenticitat de l'epistolari.

7]

Seneca Paulo et Ponfilo salutem¹³

Profiteor me bene acceptum leccionem litterarum tuarum quas Corintis Galathis Acheis misisti, et ita invicem vivamus, ut eciam omnia cum honore divino exarserimus. Spiritus enim sanctus in te et super excelsos et sublimiores satis te venerabiles <viros> sensus exprimit. Vellem itaque, cum res eximias proferas, ut maiestati eorum cultus sermonis non desit <tibi semper esse vinctissimus>. Et ne quid tibi, frater, strippiam aut conscien[ti]e mee debeam, confiteor Augustum sensibus tuis permotum. Cui perlecto virtutis tue exordio, ista vox fuit: mirari eum posse ut qui non legitime imbutus sit taliter sciat. Cui ego respondi colore deos ore invocantium effari, aut eorum qui prevaricari doctrina sua quid non possint. Et dato ei exemplo Vatis hominis rusti-culi, cui cum viri duo apperuisent in agro Reatino, qui postea Castor et Pollux sunt nominati, satis instructus videtur. Vale.

Amb les variants més importants reportades per Barlow i Bocciolini al davant, és clar que *Ponfilo* és una lectura errada de γ , allunyada de la resta de la tradició (*Theofilo*), com també *invocantium*.¹⁴ Entre les lliçons genuïnes, hi destaca *exarserimus*, que contrasta amb el ventall de solucions presents a altres manuscrits, que opten majoritàriament per altres verbs i entre una segona persona (*exhibes WXF, exhibis O, exhibis L, exhibes U*) i una primera del plural (*suscepimus H, susceperimus G, exhibeamus ξ*). En el terreny de les addicions, γ innova un *omnia* com a complement directe d'aquest verb *exarserimus*, allà on la versió catalana diu «aquellas yo exhigís», que hi té poc a veure. Té més interès *honore*, que γ comparteix amb P, amb L (de la família β) i amb dos manuscrits del segle XIV (ξ v). Encara dins d'aquesta mateixa epístola, γ comparteix amb PXF (aquest darrer de la família β) *leccionem*, en lloc de *lectione*, i amb CDHJ γ ξ v *permotum*, en lloc de *motum*. Finalment, γ té lliçons comunes amb manuscrits de la família α (*maiestati eorum γ GD*) i, com ja hem vist, de la β (*prevaricari γ REW*, també

13. En el manuscrit, *Seneca Paulo et Ponfilo salutem* va després de *profiteor me*. En la transcripció, hi faig servir < > per marcar les paraules que considere sobreres i [ ], per indicar les restitucions.

14. Lliçó general: *innocentium*.

a P). Tot plegat defineix un text γ amb resultats propis de α però també de β , amb contaminacions que poden provenir poc o molt directament de P i de la pròpia tradició tardana del text, sobretot aquella representada per KHJ.

4. RELACIONS ENTRE EL TEXT LLATÍ I EL CATALÀ DEL MS. BURNEY 252

Analitzem ara les relacions entre el text llatí de les *Epistolae* del manuscrit britànic i la versió catalana que es copia a continuació. Abans de tot, sobta no trobar en cap de les dues llengües el fragment del *De viris illustribus* de sant Jeroni referit a Sèneca, cosa estranya si tenim en compte la seua difusió medieval, però no tant en el context de la tradició textual, ja que és absent de més d'un terç dels manuscrits llatins dels segles IX-XI habitualment usats per a la fixació de l'original llatí del nostre epistolari (també en el ms. que conté la versió castellana; vegeu l'apartat 6). Les causes de l'absència poden ser molt diverses, però allò més raonable i econòmic fóra pensar que no hi calia reproduir unes ratlles que ja eren presents en el començament del text llatí de les *Epistulae ad Lucilium* transcrit allà mateix. Aquesta circumstància, per tant, no ajuda a definir relacions entre el llatí i el català de l'apòcrif del Burney 252. Al capdavant, haurem d'anar a les lliçons més genuïnes de γ per veure'n les dependències, si n'hi ha cap. En els acaraments següents faig servir, com sempre, el número per a assenyalar l'epístola; la primera línia aporta la lliçó de γ , la segona, la llatina més general, i la tercera, el text català de la nostra versió:

a] *litteris tuis bene a nobis acceptis a te* (2)
litteris meis vos bene acceptos
 sots stats contents de les mies letres

b] *prosperaverint* (3)
prosperè annuerit
 pròspera sort volrà

c] *redi me* (3)
reddam tibi
 yo-t daré

d] *dici* (2)
dari
 comenar o donar

e] *amandus* (6)
habendus
 deu ésser

f] *subsedeo* (10)
subsecundo
 pospòs

g] *aparesis* (1)
apocrifis
 ocults secrets

h] *putat* (11)
putans
 pensant

En f], podem disculpar la feina del traductor si fem cas a Barlow (1938:70) quan indica que *subsecundare* s'ha de considerar entre les «very rare words», però en la resta d'ocasions és clar que el nostre traductor no segueix la lliçó de γ . Aquesta impressió esdevé certesa quan comprovem les solucions catalanes d'aquells passos en què γ llig erròniament:

i] *invocancium* (7)
innocentium
 innocens

j] *colore* (7)
solere
 haver acostumat

k] *diros* (11)
duros
 cruels

l] *in tale* (14)
vitale
 de vida

m] *Eum* (14)
 Deum
 Déu

El text català no segueix γ tampoc en les semicorreccions:

n] *parens vel presens* (3)
presens
 present

o] *nominat vel colat* (8)
colat
 colga

p] *vultu vel cultu* (13)
cultu
 cult

Quant a les omissions, en γ manca *cui voluptas carnificina est* (11), present en català: «al qual la voluntat és carnisseria». Tanmateix, i en aquest terreny, la independència del català es manifesta més clarament en les fórmules de comiat o datació que clouen les epístoles, que no són a γ . En sentit contrari, l'omissió de la traducció de *certe aliquando ex te et per te* (1) pot explicar-se per homeotelèuton.

5. EL MODEL LLATÍ DE LA VERSIÓ CATALANA

Quin model seguí, doncs, el traductor català de les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*? Per allò dit en l'apartat 3, hi hauríem de preveure un text tardà amb moltíssimes contaminacions. Però analitzem ara alguns arguments que ens ajudaran a perfilar millor les característiques de l'exemplar que busquem.

Tal com he comentat, γ omet les fórmules de comiat, que el traductor català sí que reproduceix, de vegades d'una manera particular. Quan dic això, pense, per exemple, en «Pau molt car, salut sie a tu» (5), omès en molts manuscrits llatins i que potser prové de *Vale Paulae Karissime* de K. Tanmateix, el model llatí no és K o un text similar (potser sí el responsable d'alguna contaminació), perquè en aquesta epístola mateix trobem solucions com ara *traditione BK\gamma* // cat. «rahó», o *domini ZOMTNK\gamma* (bona part dels mss. de β) // cat. «senyoria» (que no sé si caldria esmenar en «senyora», atès que ha de procedir de *dominae*). Aquest darrer resultat català implicaria un llatí de la família α ; de fet, el traductor sí que va tenir al davant una lliçó α (HJP² μ) quan va escriure «a assò elet» (12), fidel a *ad id electus*. Tanmateix, cat. «moral» (1) pressuposa un llatí *morelem*, i no *mortalem* (la lliçó de BARSVCDM λ , és a dir, fonamentalment dels mss. de α). Hem de cercar, doncs, un text fonamentalment de α però amb contaminacions de β i alguna escadussera innovació de P i de còpies de la part baixa de l'stemma. Així ho confirmen lliçons com «amagar» (12), que ha de provenir de *latere*, solució de QCDZ²HJ i per tant d'una part important dels manuscrits més tardans de α ; o de *te* (1), una addició de α NJ γ , també present en cat. «de tu»; això al costat d'«afalagar» (12), que remet més al *laudare* de P que no al *ludere* de la resta de tradició (amb γ).

Llegim, amb el nostre traductor, l'epístola 7:

Sèneca a Pau.

Anneus Sèneca a Pau e a Theòfil, saluts. Yo confès ésser bé content de la lecció de les tuas lretres, les quals als galicians, corinthians e Athenes has tremezes; e axí ensempls viscam, que encara ab honor divinal aquellas yo exhigís, car lo Spirit Sant en tu expremex excel·lents e alts e assats venerables senys. Volrie, donchs, com grans coses proferes e digues,¹⁵ que a la majestat de aquelles no defalga ornament de perales. E perquè, frare, res no-t tolgue ne a ma consciència dege, confès-te que Cèsar August és dels teus senys comogut. Lo qual lest a ell lo exordi de virtut, aquestes coses ha dites, meravellant-se poder ésser que aquell qui no és legítimament imbuhit en

15. El manuscrit permet també la lectura «dignes», que és perfectament coherent i possible en el context en què s'inclou. Tanmateix, i sense descartar totalment aquesta solució, els usos del traductor i el model llatí de referència inviten a considerar «proferes e digues» ('pronuncies i digues') un binomi sinonímic que intenta traduir el verb de la frase «res eximias proferas». De fet, les solucions de les altres versions romàniques oscil·len entre les formes del verb «dir» i les dependents etimològicament del verb llatí: «digas cosas notables», «le cose alte tu profferi», «tu dici cose tanto magnifiche».

tal manera senta e sàpia. Al qual yo he respost los déus haver acustumat perlar ab la boca dels innocens, e no de aquells qui ab llur doctrina són prevericadors. É donat a ell eximpli de Vaticaní, home rustical, al qual, com dos hòmens fossen apereguts en lo camp reatino, qui après Càstor e Pòlflux són apellats, és vist assats instruit. Esforse't.

Hi ha una lliçó rellevant, imprescindible per delimitar la filiació: «Athenes», que no remet a un *Achaeis* general —amb variants—, sinó més aviat a un *Athenis* innovat per Z, un manuscrit del segle XI¹⁶ que curiosament té molts dels requisits deduïts de l'anàlisi anterior, ja que presenta lliçons comunes a textos de la família α amb les inevitables contaminacions de β. En aquesta setena epístola mateix, allà on γ diu *exarserimus* (d'*exardesco*, 'inflamar-se, encendre's') la nostra traducció proposa «yo exhigís», verb que, sota la forma *exigerem*, apareix sols en CDZμ. Igualment, *sermonem* (1) és una addició de Z³μγ que té correlat en el català «parlament». Evidentment, i com calia suposar, no totes les lliçons de la traducció catalana tenen relació amb Z:

sors (3) Zβ // per ventura (del llatí *fors*)
remoratum (5) Zβ // remogut (del llatí *remotum*)
conuenteris (5) Zβ // sies convertit (del llatí *conuersus sis*)

Una comparació entre α, β i P, per un costat, i γ i la traducció catalana, per un altre, ens ajudarà a veure millor les (in)dependències i a compartir les conclusions:

α	β	P	γ	cat.
ratione (5)	traditione	ratione	tradicione	rahó
eximias proferas (7)	et ceteras	et cetera mittas	eximias proferas	grans coses proferes
legitime (7)	legi meae	legitime	legittime	legittimament
ignoremus (8)	ignorem	ignorem	ignorem	ignor
non (8)	nostrum	non	om.	nostre
scio (9)	scito	scio	scio	veig
quippe qui (9)	quippe ut his qui	quippe de uobis qui	quippe ut is qui	que
praerogabis (9)	inrogabis	inrogauis	irrogabis	donar-hi-has
uoluntas (11)	uoluptas	om.	om.	voluntat
ad id electus (12)	a Deo dilectus	a Deo dilectus	ad id lectus	a assò elet
latere (12)	laeter	laeter	leter	amagar
te teneo (13)	retineo	—	retineo	record
perpetuumque animal (14)	perpetuam animam	—	perpetuamque animam	perpetual animal

16. Fet i fet, s'adiu molt amb el contingut del Burney 252, ja que Z conté l'epistolari Sèneca-sant Pau i les primeres vuitanta-vuit lletres a Lucili (Barlow 1938: 113).

6. UNA MIRADA AL CONTEXT ROMÀNIC

D'aquestes *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, i a la Península Ibèrica, coneixiem també la versió castellana, continguda i transmesa en el manuscrit 10806 de la Biblioteca Nacional de Madrid. El còdex, del segle xv, conté l'epistolari a partir del foli 88v. i fins al 91r, amb la intercalació d'una «epístola de Sant Augustín a Bonifaço». ¹⁷ Tot i que lògicament no puc definir-ne totes les relacions i connexions fins que no acabe de preparar l'edició i l'estudi complet de les dues traduccions iberoromàniques —tampoc és l'objectiu d'aquest article—, sí que és lícit afirmar ara mateix que no hi ha dependència entre ambdues, si més no quant al model bàsic llatí des del qual tradueixen. Ho confirmen alguns resultats divergents, suficientment importants i rellevants. Si en algun cas podem pensar fins i tot en la possibilitat d'un error de lectura o de traducció en alguna de les versions, en altres la presència de testimonis llatins ben documentats que avalen la solució romànica concreta allunya qualsevol dubte. Heus-ne ací sols alguns exemples significatius: ¹⁸

senyoria (5) ← *dominae*
 señor ← *domini* ZOMTNK

paciència (6) ← *patientiam*
 sapiència ← *sapientiam* OMTKδZ

afalagar (12) ← *laudare* P
 escarnesçer ← *ledere* D

animal (14) ← *animal*
 ànima ← *animam* βHJKλνξ

Encara se'n conserven traduccions en una altra llengua neollatina. Es tracta de l'italià, amb les tres versions repertoriades per Bertolini 2004, cadascuna de les quals remet a textos llatins i a estils diferents: una realitzada a partir d'un text apropiat al manuscrit llatí K; una altra arromançada seguint el model de G (estudiada i editada per Guasti 1861); una tercera que té en compte HJK. Totes tres traduccions presenten certament un treball que depèn de lliçons llatines de manuscrits dels segles xi i xii, però en tot cas no els mateixos que aquell o aquells que féu servir el traductor català i que acabe de caracteritzar. A més a més, cal considerar que la versió relacionada amb G és «ad sensum», i això la distància de la catalana. De les altres dues, aquella que depèn de HJK té un conjunt de solucions comunes amb cat., que es justifiquen perquè el responsable d'aquesta tingué, com hem vist, un model amb algunes lliçons que apareixen també en aquells tres manuscrits llatins i perquè ambdues traduccions pretenen ser fidels a la lletra original. Com en el cas del castellà, unes poques solucions divergents exemplificaran el que he dit: ¹⁹

17. Vegeu Blüher (1983: 154), Grespi (2004:211-212), i Elisa Ruiz al catàleg de l'exposició florentina dedicada a Sèneca i editat, amb estudis, per De Robertis-Resta (2004: 258-259).

18. En primer lloc copie la paraula catalana i l'epístola on apareix, seguida de la llatina de la qual és traducció; en segon lloc, el mateix amb la solució castellana.

19. Per al text italià, utilitze ara el manuscrit Laur. 27.6 [scheda 124] de la Biblioteca Medicea Laurenziana de Florència.

contents (1) ← *refecti* Ω
 ripieni ← *referti*²⁰

senyoria (5) ← *dominae*
 singnore ← *domini* ZOMTNK

Athenes (7) ← *athenis* Z
 Acaia ← *achaicis/ achais*

animal (14) ← *animal*
 ánima ← *animam* βΗJKλνξ

7. PROPOSTES I CONCLUSIONS

No és excepcional trobar traduccions a llengües romàniques acompanyades del text en la llengua original, fins i tot en el cas d'apòcrifs. El manuscrit 10212 de la Biblioteca Nacional de Madrid, per exemple, conté una carta de Lèntul al Senat romà, en castellà i en llatí (BETA Manid 2814). Major complexitat presenten obres com l'*Alcorà* trilingüe, amb l'àrab i el castellà a doble columna i el llatí interlineat (Alverny 1989: 202-203); o el d'un manuscrit comentat per Schiff (1905: 275), amb la *Commedia* de Dante, un sonet italià de Petrarca i unes sentències morals en llatí, tot això acompanyat de la traducció castellana corresponent. Ara bé, una cosa és que en un mateix còdex hi haja un text en la llengua de partida i una traducció, i una altra ben diferent que aquell siga realment el model concret de la vulgarització. És clar que els nostres dubtes sobre les relacions de dependència textual han d'augmentar considerablement quan allò que tenim al davant és una còpia de la traducció, i no la minuta o l'original del traductor (com en l'*Alcorà* citat). Es tracta d'una subtilitat crítoecodòtica que de vegades oblidem, però que convé tenir molt present a l'hora de construir interpretacions i teories. Siga com siga i pel que fa al manuscrit Burney 252 en concret, el text llatí de les *Epistolae Senecae* que inclou no fou el model de la traducció catalana adjunta. Hom podia suposar-ne la conclusió, atès que també s'hi transcriu una part de les *Epistulae ad Lucilium* en llatí i en català, essent l'únic testimoni d'aquesta versió que té la companyia del suposat model. I dic «suposat» perquè la catalana tingué com a base la traducció francesa anterior! Les causes per què el copista decidí realitzar aquesta maniobra poden ser diverses i la casuística gran. En aquest cas concret de les lletres a Lucili, probablement el prestigi del llatí clàssic o el possible destinatari pesà més que qualsevol altre factor, perquè l'arromançament català no presenta excessius problemes de comprensió. En la correspondència apòcrifa, les *Epistolae Senecae*, potser podríem afegir la voluntat de remarcar la suplementarietat de la versió catalana. Contribueix a donar suport a aquesta explicació el fet que som al davant d'una traducció maldestra en bastants ocasions i en altres manifestament literal, talment com un treball pensat i executat per servir d'ajuda a la lectura de l'obra original. Al marge dels motius, ara certament inaprehensibles i indemostrables, definitivament el text català de la correspondència Sèneca-sant Pau no té a

20. Lliçó llatina no documentada entre les variants textuais aportades per Barlow 1938 i Bocciolini 1985, però que sembla ser també la paraula que llegí el traductor castellà («fartos»). No es tracta, per tant, d'un error atribuïble al traductor italià.

veure ni amb el llatí que l'acompanya en l'únic testimoni conegut ni, en principi, amb les altres traduccions romàniques que se'ns han conservat. El resultat final, poc brillant des del punt de vista literari, no obsta perquè l'epistolari ocupe un lloc interessant entre les traduccions de les acaballes del XIV o principi del XV i en la història de la recepció de Sèneca i dels apòcrifs del Nou Testament a l'Edat Mitjana.

BIBLIOGRAFIA

- AIZPURUA, Paul (2000): «Préfacé» a la seua traducció francesa de SÉNÈQUE ET SAINT PAUL: *Lettres*. Paris: Gallimard.
- ALVERNY, M.-T. d' (1989): «Les traductions à deux interprètes: d'arabe en langue vernaculaire et de langue vernaculaire en latin». CONTAMINE, G., (ed.) *Traduction et traducteurs au Moyen Age. Actes du Colloque International du CNRS organisé à Paris, 26-28 mai 1986*. Paris: CNRS, p. 193-206.
- BARLOW, Claude W. (ed. i intr.) (1938): *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam <quae vocantur>*. American Academy in Rome.
- BERTOLINI, L. (2004): «I volgarizzamenti italiani degli apocrifi (secc. XIII-XV): un sondaggio». De Robertis-Resta 2000.
- BLÜHER, Karl Alfred (1983): *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII*. Madrid: Gredos [traducció de Juan Conde sobre la versió corregida i augmentada de l'original alemany (München 1969)].
- BOCCIOLINI PALAGI, Laura (ed. i intr.) (1985): *Epistolario apocrifo di Seneca e san Paolo*. Firenze: Nardini Editore-Centro Internazionale del Libro.
- DE ROBERTIS, Teresa & Gianvito RESTA (ed.) (2004): *Seneca: una vicenda testuale*. Firenze: Mandragora.
- EVANS, Craig A. (1992): *Noncanonical Writings and New Testament interpretation*. Peabody, MA: Hendrickson.
- GRESPI, Giuseppina (2004): *Traducciones castellanas de obras latinas e italianas contenidas en manuscritos del siglo XV en las bibliotecas de Madrid y El Escorial*. Madrid: Biblioteca Nacional.
- GUASTI, Cesare (1861): «L'epistole di Seneca a S. Paolo e di S. Paolo a Seneca». *Miscellanea di opuscoli inediti o rari dei secoli XIV e XV. I Prose*. Torino, p. 289-302.
- Index 1985 = *Index of Manuscripts in the British Library*. vol. IX. Cambridge: Chadwyck-Healey.
- JAMES, M.R. (1924): *The Apocryphal New Testament*. Oxford: Clarendon.
- MADURELL I MARIMON, J.-M. (1979-1982): «Documents culturals medievals (1307-1485) (Contribució al seu estudi)». *BRABLB*, XXXVIII, p. 301-473.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (1998): *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*. Barcelona / València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (2001): «Algunas consideraciones sobre la *Tabulatio Senecae* y su traducción catalana». *Evphrosyne*, 29, p. 95-110.
- MASTANDREA, Paolo (1988): *Lettori cristiani di Seneca filosofo*. Brescia: Paideia Editrice.
- PERARNAU, J. (1987): «Taula de volums i de llur destí». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 6, p. 227-287.

- RIERA I SANS, Jaume (ed.) (1987): *SÈNECA, L.A.: Llibre de virtuoses costums*. Barcelona: Edicions del Mall.
- RIQUER, Martí de (1983³): *Història de la literatura catalana*. vols. II i III. Barcelona: Ariel.
- ROSS, G.M. (1974): «Seneca's Philosophical Influence». C.D.N.COSTA (ed.): *Seneca*. London-Boston: Routledge & Kegan Paul, p. 116-165.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (1908): *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, vol. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [edició facsímil: Barcelona, IEC, 2000].
- RUIZ GARCÍA, Elisa (2004): «En torno a los romanceamientos de Séneca en el Cuatrocientos». De Robertis-Resta 2004: 65-82.
- SCHIFF, M. (1905): *La bibliothèque du Marquis de Santillane*. Paris: Bibliothèque de l'École des Hautes Études.
- SCHMIDT, Joël (2000): *L'apôtre et le philosophe. Saint Paul et Sénèque, une amitié spirituelle*. Paris: Editions Albin Michel.
- SERRANO, J.- PERARNAU, J. (1987): «Darrer inventari de la biblioteca papal de Peníscola (1423). Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms.233». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 6, p. 49-183.
- SEVENSTER, J.N. (1961): *Paul and Seneca*. Leiden: Brill.

RESUM

El manuscrit Burney 252 de la British Library (segle xv) conté una traducció catalana fins ara no inventariada de les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, una correspondència apòcrifa ja documentada per sant Jeroni. Una anàlisi exhaustiva determina que aquesta versió no té a veure ni amb el text llatí que l'acompanya en el mateix còdex britànic ni, en principi, amb les altres traduccions romàniques conservades de l'obra (castellana i italianes).

MOTS CLAU: Sèneca, traduccions (s. XIV-XV), apòcrifs del Nou Testament, sant Pau, epistolaris medievals.

ABSTRACT

The manuscript Burney 252 (15 th. century) in the British Library, contains a hitherto unrecorded Catalan translation of the *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*, apocryphal correspondence documented by St. Jerome. An exhaustive analysis reveals that this version has nothing to do either with the Latin text that accompanies it in the same British codex or, it would appear, with the other Romance translations of the work that have survived (Castilian and Italian).

KEY WORDS: Seneca, translation (14th and 15th century), New Testament apocrypha, St. Paul, mediaeval collected letters.